

TOPONÍMIA ÀRAB I ESTRUCTURA COMARCAL: EL PENEDÈS

Míkel de EPALZA

Els topònims d'origen àrab a Catalunya són prou nombrosos i han estat estudiats, sobretot, des del punt de vista etimològic i filològic¹. Però encara es pot investigar més. Ací es proposa —amb un exemple concret del Penedès— una metodologia i unes hipòtesis per utilitzar la toponímia com a document històric que descobreixi —encara que hagin passat vuit o més segles de la presència política activa dels musulmans a terres actualment catalanes— l'estructura «comarcal» d'aquesta presència.

Per analitzar aquesta metodologia convé recordar algunes realitats històriques i toponímiques que serviran de base per la recerca.

Des del punt de vista històric, els àrabo-musulmans van dominar espais o territoris catalans durant quatre segles i mig: durant gairebé tot el segle VIII van dominar les principals vies de comunicació, fins a Narbona; als segles IX, X i probablement part de l'XI, tenien tota la Catalunya al sud del riu Llobregat; fins a mitjans del XII —quatre segles i mig—, la cultura i la llengua àrabs eren totalment dominants a les planures de l'Ebre i els seus afluents, amb centres urbans importants, com: Tortosa, Lleida, Balaguer i Fraga. Aquest gairebé mig mil·lenni és un període suficientment important de la història d'aquestes terres.

Però la situació de terres frontereres, tant per als cristians conqueridors² com per als musulmans, que els anomenaven «territoris extrems orientals» (*ath-thughûr ax-xarqiya*)³, fa que hagin quedat pocs documents escrits (cròniques, geografies, arxius...) sobre aquest passat musulmà. Això fa encara més important la recerca metodològica per a treure informacions històriques d'aquesta font documental.

Des del punt de vista toponímic, la comparació interregional sobre la forma en què els àrabs o àrabigoparlants posaven noms a les coses o utilitzaven els topònims a la Península d'Al-Andalus permet deduir algunes directrius generals, aplicables a les terres catalanes:

1er. Utilitzaven els topònims pre-àrabs sense modificar-los, tret de petites adaptacions fonètiques i gràfiques: *Làrida* (escrit així, però pronunciat *Lèrida*), *Turtûxa* (transcripció enfàtica de les dentals i xiuxiuxant de la sibil·lant, igual que *Barxilûna*), *Iberuh* o *Ibruh* (Ibero o Ebre, segons llur forma de transcripció amb llurs grafismes), etc. Això explica que es conservin gairebé tots els topònims pre-àrabs de Catalunya, més modificats pels cristians medievals (noms de sants, etc.) que no pas dels musulmans. Aquesta característica també es dona, per exemple, a Egipte, on la proporció de topònims àrabs és relativament feble comparada amb la dels pre-àrabs, malgrat els quasi catorze segles de presència musulmana.

2n. Implantació de nous topònims, aquests d'origen àrab, per a designar noves realitats pròpies de la societat musulmana, que no es trobaven abans. Això és evident a la Catalunya Vella i pirinenca pels topònims vials i institucions de control polític-militar del nou poder polític (castells, hostals, camins, etc., actualment en estudi, com és el cas dels *balât* del Penedès). També en institucions religioses típicament islàmiques, com les *Ràpita*⁴.

3er. A les zones de més llarga implantació, es posaran ja noms àrabs a elements del paisatge físic (com a les «colinetes» de Reimat⁵ o als rius) i a formes de poblaments i propietat (*Aldea* i *Alfacs*, junt a Tortosa), encara que la presència d'antropònims àrabs a la toponímia és sovint un fet de conquesta cristiana, per necessitats cadastrals dels cristians⁶.

4rt. S'han de tenir en compte també les modificacions dels topònims àrabs en tornar-se opac llur significat connotatiu o descriptiu en les llengües romàniques dels nous ocupants cristians. Molts d'aquests noms es transformen en noms homòfons catalans, amb càrrega semàntica diferent (com es veurà amb els «pelat» i «bleda» del Penedès, catalanització dels homòfons àrabs *balât* i *balâta*, que significaven «via principal, calçada» i «posada de calçada», respectivament). Això fa que alguns topònims catalans, amb clara etimologia en català, puguin tenir també una altra etimologia àrab, sense cap contradicció, ni incompatibilitat, perquè corresponen a estadis lingüístics diferents.

5è. La situació on s'han conservats aqueixos topònims és també significativa, perquè es troben principalment en zones rurals, lluny de les ocupacions humanes pre-islàmiques (que conserven llur nom en època àrab), i de les ocupacions humanes posteriors, especialment modernes (que van imposar nous noms, en llengües romàniques dels nous ocupants). Per això l'estudi de tots els topònims d'una comarca té més sentit per al nostre propòsit que no pas el dels sols nuclis majors solament.

Amb aquestes directrius generals es pot estudiar el cas de l'estructura comarcal dels topònims àrabs a Catalunya.

L'origen d'aquesta nova perspectiva va ser l'estudi dels topònims *La Ràpita* a terres actualment catalanes. Se'n van trobar al menys quatre: La Ràpita de Vallfogona, junt a Balaguer; La Ràpita del Penedès, al territori municipal de Santa Margarida i Els Monjos; La Ràpita de L'Albiol; La Ràpita de Sant Carles, a la zona de Tortosa; i potser un parell més, encara més discutibles. Les necessitats econòmiques i socials de les ràpites —llocs de recés espiritual per a complir amb l'obligació militarista de «l'esforç virtuós en el camí de Déu»— suposava, al segle X-XI, que n'hi hagués només una a cada comarca «fronterera», perquè probablement no se'n podien mantenir més, per manca de mitjans econòmics i humans. D'aquesta hipòtesi, no molt provada per ara però prou versemblant, va nàixer la noció d'estructura comarcal: si a cada comarca hi havia una ràpita, també hi hauria una *madina* («ciutat capitalina»), una xarxa vial, un *alfàs* o camp extensiu depenent de la ciutat, una *almúnia* o residència campestre del governador, etc. Amb un «model operatiu» d'ocupació islàmica dels espais

—urbans, periurbans i interurbans⁷—, es poden buscar els topònims àrabs i/o d'època àrab que encara hi queden ara, com a confirmació documental d'aquesta implantació poblacional islàmica en comarques catalanes, amb llurs espais diferenciats, testimonis d'una forma de vida específica, durant segles.

Al mateix temps, aquest estudi «comarcal» —amb gran flexibilitat per a definir els límits d'una comarca: en principi, l'espai pla que la visió humana abraça, voltat de muntanyes o per la mar— permet d'explotar al màxim l'estudi de tota la toponímia d'una zona, amb tots els seus elements, i —al mateix temps— de comparar-la amb la d'altres comarques, catalanes o d'altres regions de l'antiga Al-Andalus. És el que hem fet en el Penedès, partint del topònim La Ràpita⁸.

Només s'hi han trobat, per ara, deu topònims bastant clarament àrabs, encara que transformats o catalanitzats: *Albinyana*, *Almúnia*, *Bleda*, *Bovera*, *Can La Chella*, *Massuques*, *Muscaroles*, *Serra del Pelat*, *El Pelud*, *Ràpita*.

En presentarem l'etimologia i, al mateix temps, el paper de cadascun dels noms com a reveladors d'una estructura comarcal, pel seu caràcter denominatiu⁹.

Bleda, *Pelat*, *Pelud*, *Massuques* i probablement *Bovera* són topònims vials, que indiquen el caràcter estructural de trànsit, de comunicació, de la comarca, des de sempre i especialment amb la calçada romana Roma-Cadis o Via Augusta, entre la vall del riu Llobregat i les planures litorals de Tarragona, evitant el massís litoral del Garraf¹⁰.

Bleda no és pas el vegetal que suggereix ara aquest nom en català. És el terme grec *balat*, «llosa». i el llatí *pallatium*, «palau», passat a l'àrab *balât* i *balâta* per a designar una via important; i, també, les posades d'aquestes vies, amb pretenció de palaus¹¹. Aquesta «bleda» catalana correspon al camí de la «plata», a Extremadura, que té el mateix origen etimològic¹². L'abundància d'aigua d'aquest lloc del Penedès —subministrament fonamental, fins ara, de la ciutat de Vilafranca— és una qualitat que la faria apreciada dels viatgers musulmans, com és el cas d'altres hostals vials, com els *Alcocer*, «palauets» o «petits alcàssers», de la nostra geografia¹³.

Del mateix origen etimològic àrab són segurament la Serra del *Pelat* i el petit terreny *El Pelud*, aquest situat entre La Ràpita i L'Almúnia, en un lloc per on passava molt probablement la Via Augusta¹⁴. La Serra del Pelat seria «la serra del *balât* o camí important», a mà esquerra del camí que puja de la mar, pel Penedès cap al nord. El *balât* és un camí oficial, camí i xarxa militar i administrativa per dominar una regió, segons el sistema de *themata* dels bizantins, dels visigots i dels àrabs¹⁵. La catalanització referida a la manca de pelussera, «pelat» o «pelud», és una transformació semàntica per homofonia del topònim àrab, com la «bleda», quan el seu significat denominatiu o descriptiu àrab va quedar opac per als nous ocupants romànicoparlants.

Un quart nom vial, *Les Massuques*, es pot referir a la Via Augusta o camí principal, però també una eixida d'aquest camí de la planura, per a pujar una

carena muntanyosa i anar cap a la mar, cap a Vilanova i La Geltrú. *Massuques* ve de dues paraules àrabs, prou abundants en topònims dels països catalanoparlants: *manzil 'uqaib*, «posadeta de la pujadeta»¹⁶. És també un lloc de parada en el camí, al peu d'una costera.

Molt veí, però en un fondo de la muntanya, es troba el topònim *Bovera*. A més del seu significat palés en català, podria tenir una etimologia àrab, relacionat amb tots els «bous» de la Península, que són una transformació per homofonia del *buwaib* àrab, «petit pas de muntanya»¹⁷. De fet, fins ara, aquest fondo de muntanya és pas per als que volen pujar a peu cap a la costa, també.

L'abundància relativa de topònims àrabs conservats en aquesta zona amb significats vials correspon a dues de les directrius generals ja esmentades: els controls vials van ser la base de xarxa administrativa i política dels musulmans a terres ara catalanes, amb els noms àrabs que van donar ells des del primer moment de llur presa de poder; aqueixos noms es conserven fins als nostres dies, encara que amb «camuflatges», precisament perquè es troben en zones rurals viàries, lluny d'ocupacions poblacionals precedents o posteriors als àrabs.

Junt a aquests topònims de la xarxa vial, els altres es refereixen a assentaments de població, però tenen també la característica de ser, en certa manera, específics de la societat musulmana i trobar-se fora, encara que veïns, dels nuclis ordinaris de població. Són residència rural de l'autoritat, castell de vigilància, llocs de recés religiós i militar.

El topònim *Almúnia*, no gens lluny de La Bleda i de La Ràpita, és un lloc fèrtil, que correspon al significat àrab de *múnia*: «finca amb hortes i jardins»¹⁸. Però té també un significat polític, a terres d'Al-Andalus, al menys fins al segle XI: és la residència campestre de l'autoritat regional o comarcal (a Saragossa, a Toledo, a València, etc.). Aquest topònim ens indica la proximitat del centre polític i urbà de la comarca, potser a La Bleda o a Vilafranca del Penedès¹⁹. L'abundància o concentració de topònims d'origen àrab a aquesta zona (veure el mapa adjunt) indicaria de fet una major arabització lingüística, per influència del nucli urbà, manifestada en l'arabització toponímica.

El topònim *Albinyana* sembla català, d'origen llatí, però pot perfectament ser una transformació d'un topònim àrab: *al-bunyâna* o derivats, «l'edifici, la construcció, el mur»²⁰. Era un castell, segurament pre-islàmic, que dominava l'entrada del camí principal, l'antiga Via Augusta que travessava el Penedès. És, doncs, un topònim militar, de la xarxa vial de petites fortaleses de control dels espais políticament importants, o és al menys un topònim que es referia a un edifici prou visible de tot arreu, potser en ruïnes en algun moment del període àrab (està documentat que va ser atacat i després abandonat per cristians, a principis del segle XI)²¹.

L'origen i etimologia, primitivament àrab, del caseriu *Muscaroles*, no gaire lluny de La Bleda, és més dubtós, i no es pot presentar més que com a molt hipotètic. Podria venir per transformació de l'àrab *mu'askar*, «campament militar», que ha donat topònims com *Mascara* i *Mascarat*; també està documentat

en textos àrabs com a topònim a Al-Andalus, per a èpoques primitives de la presència política i militar dels musulmans.²² És, doncs, molt versemblant qu'un topònim amb aquest sentit s'hagi donat prop de la residència del governador de la comarca i s'hagi conservat amb modificacions llatinitzants fins als nostres dies.

Finalment, *La Ràpita* fa referència a una institució islàmica bastant original d'aquesta religió: són unes cel·les o llocs de recés espiritual, generalment a terres frontereres de l'Islam. Tenien una forta espiritualitat «militarista» de defensa de la comunitat musulmana, encara que amb poca eficència bèl·lica, perquè els pietosos *morabits* que hi feien el recés buscaven més preparar-se per a morir per la fe, «en el camí de Déu», per anar al cel, que matar als enemics, amb tècniques militars²³.

Aquests tres topònims —*La Ràpita* d'etimologia àrab segura, *Albinyana* molt probable, *Muscaroles* merament possible— ens indiquen un aspecte important d'aquesta comarca vial: la seua militarització, normal al costat de la autoritat (el «campament» de *Muscaroles*), de vigilància del camí amb torres de senyals i avís (l'«edifici» d'*Albinyana*) i d'espiritualitat militarista a una regió de «frontera» de l'Islam (a les «cel·les» de la *Ràpita*).

Sols un topònim tindria un sentit denominatiu de descripció física, de toda la comarca. Però el seu origen àrab és molt dubtós i, amb aquest dubte, es presenta la hipòtesi. La masia de *Can Sa Chella*, també veïna de l'Almúnia, conservaria el nom de *sahla*, freqüent en la toponímia de la Península²⁴, que significa «planura tencada», excel·lent descripció del que els àrabs entenien per comarca, en el seu sentit geogràfic i no administratiu; evidentment (els topònims àrabs no reflecteixen generalment les denominacions administratives o polítiques).

Amb aquest petit exemple de deu topònims d'origen àrab (amb graus diferents de seguretat científica sobre llur etimologia àrab), a la comarca moderna del Penedès —potser se'n trobin més, més endavant, d'àrabs o d'època àrab— es pot esbrinar una metodologia d'estudi de la presència plurisecular dels àrabs a terres catalanes, com a complement a les magres fonts escrites. Amb totes les seues dificultats, aquesta metodologia permet d'utilitzar unes noves possibilitats per a conèixer un període poc documentat de la història d'aquestes terres.

NOTES:

1. Vegeu bibliografia general de P. BALAÑA I ABADIA, *Els Musulmans a Catalunya (713-1153)*. Una aproximació bibliogràfica, «Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes», Alacant, 3, 1986, 287-288, amb separata de la revista, 47 pp. (539 títols, amb índex de matèries i onomàstic). Del mateix autor *Els noms de lloc de Catalunya*, Barcelona, 1989, amb el llistat més complet de topònims amb etimologia àrab, sovint bastant hipotètica, però únicament de noms de municipis. Llibre clàssic, per les comparacions entre topònims d'Al-Andalus, M. ASÍN PALACIOS, *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid-Granada, 2a. ed., 1944. Estudi bàsic de J. COROMINES, «Mapa V: Noms aràbics», *Estudis*

de *Toponímia Catalana*, Barcelona, 1965, 265-266 i 273. Estudi de toponímia comarcal, però sense anàlisi de les estructures dels espais, de R. PETIT MIRET, *Contribució al estudi de Lérida según las fuentes árabes*, Memòria de llicenciatura inèdita, Barcelona, 1970. Estudis més recents del mateix P. Balañá i Abadia, de A. M. BADIA I MARGARIT, *Topònims àrabs / topònims mossàrabs a la Catalunya Nova*, «Homenaje a Alvaro Galmés de Fuentes», Madrid, 1985, 593-600, i de M. DE EPALZA, *Origen de «Raimat»*, «Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior», Barcelona, XXV, set. 1986, 137; *El binomi àrab-mossàrab Al-Fahs/El Campello, a Lleida*, «Id.», XXXV, març 1989, 32.; *Almúnia: el seu significat en època àrab*, «Antistiana»; La Ràpita (Alt Penedès), 9 gener 1990, 3-6; i especialment l'«Estudi introductori» del llibre *La ràbita islàmica: història institucional*, Sant Carles de la Ràpita, en premsa, el llibre col·lectiu més important que s'hagi fet, fins ara, sobre un topònim àrab a Catalunya.

2. Vegeu *Actes*, encara per publicar, del «Congrés del Mil·lenari de Catalunya», Barcelona, desembre 1989.

3. Vegeu M. de EPALZA, *El Islam aragonés, un Islam de frontera*, «Turiaso. Monogràfic: el Islam en Aragón», Tarazona, 7, 1987, 9-12, i *Tortosa, un lloc estratègic a Al-Andalus*, «D(T)», Tortosa, 2, 1987, 13-15.

4. Vegeu *La ràpita islàmica (...)* supra, nota 1.

5. Vegeu M. de EPALZA, *Origen (...)*.

6. Vegeu M. DE EPALZA, *Topònims d'origen antroponímic àrab de temps de la conquesta (Cid, Busot, Benimassot, Massoda, Benissoda)*, «XIV Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica. II d'Onomàstica Valenciana», Alacant, abril 1989, en premsa.

7. Vegeu la noció i desenvolupament del «model operatiu» de l'urbanisme musulmà a M. DE EPALZA, *Un modelo operativo de urbanismo musulmán*, «Sharq Al-Andalus», Alacant, 2, 1985, 137-149. Per la toponímia àrab de les estructures vials, vegeu M. J. RUBIERA, *Villena en la calzada romana y árabe*, Alacant, 1985.

8. Vegeu *La ràbita...*

9. He d'agrair l'ajut constant per aquesta recerca del Grup d'Estudis Ràpitencs, de La Ràpita, especialment d'En Jaume Torrens.

10. Vegeu F. PALLI AGUILERA, *La Via Augusta en Cataluña*, Barcelona, 1985, especialment pp. 141-142; i G. ARIAS, *Itinerarios romanos del Pirineo a Tarragona*, «Repertorio de caminos de la Hispania Romana», Madrid, 1987, especialment pp. 411-412.

11. Sobre aquestes posades vials d'època àrab, vegeu recents estudis de M. DE EPALZA, *Constitución de rābitas en la costa de Almería: su función espiritual*, «Homenaje al Pare Tapia. Almería en la historia», Almería, 1988, 231-235, i *El Cid y los musulmanes: el sistema de parias-pagas, la colaboración de Aben-Galbón, el título de Cid-León, la posadita fortificada de Alcocer, El Cid en el Valle del Jalón* Zaragoza, en premsa.

12. Vegeu F. HERNÁNDEZ JIMÉNEZ, *Estudios de geografía histórica española*: XII. *Ragwāl y el itinerario de Mūsā, de Algeciras a Mérida*, «Al-Andalus», Madrid, XXVI, 1961, 43-152 (especialment p. 98).

13. Vegeu M. DE EPALZA i altres, *L'aigua i l'urbanisme musulmà*. Benissa, 1988, i *El Cid y los musulmanes (...)*.

14. Vegeu supra, nota 10.

15. Vegeu M. J. RUBIERA, *Villena (...)* i M. J. RUBIERA - M. DE EPALZA, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Xàtiva, 1987, especialment pp. 22-26.

16. Vegeu E. TERÉS, *Al-'Aqaba. Notas de toponímia hispano-àrab*, «Al-Andalus», Madrid, XLIII, 1978, 369-403.

17. Vegeu F. HERNÁNDEZ JIMÉNEZ, *Buwayb - Bued - Cabeza del Buey*, «Al-Andalus», Madrid, XXVIII, 1963. 349-380.

18. Vegeu M. DE EPALZA, *Almúnia (...)*.

19. Vegeu suggestives hipòtesis a R. PUIGCORBÉ I TICÓ, *Toponímia pre-romana, ger-*

mànica i aràbiga a l'Alt Penedès, «Miscel·lània Penedesenca 1983», Vilafranca, vi, 1984, 163-180, i *Les denominacions atribuïdes a Vilafranca i el seu nom actual*, «Societat d'Onomàstica» Barcelona, vii, 1982, 21-24.

20. Vegeu Albuñán a C. ASENJO SEDANO, *Toponímia y antroponímia de Wādī As. s. xvi*, Granada, 1983, 44-45, i el discuteix Albunia de Mallorca a T. M. JOVÉ I TARRAGÓ, *Els topònims i els antropònims d'un cartulari mallorquí del segle XIII*, «Miscel·lània d'home-natge a Enric Moreu Rey», Montserrat 1988, ii, 293-317 (p. 301).

21. Vegeu R. PUIGCORBÉ I TICÓ, *Toponímia penedesenca. Assaig etimològic, II. Baix Penedès = Garraf, Vilafranca* 1987, 9-14.

22. Vegeu M. J. RUBIERA; M. DE EPALZA, *Els noms àrabs de Benidorm i la seua comarca*, Alacant 1985, 43-50.

23. Vegeu *La ràbita* (...).

24. Vegeu M. J. RUBIERA; M. DE EPALZA, *Els noms àrabs* (...), 22.

Col·loqui: I. MUNTANER: A la Riera de Foix, una mica més avall de Les Massuques, hi ha un lloc on s'estreny la riera, que, al s. xi, s'anomenava «sagma», i a Olèrdola hi havia també «ipsa Sagoma». Podrien ser noms àrabs que s'afegirien als enumerats en la zona per Dr. M. de Epalza.— Josefina ANGLÈS: A L'Aleixar, existeix el nom «Ràpita» —referit a un carrer, tradició oral en clara regressió, i no documentat fins ara.— E. MOREU-REY: Malgrat tots els meus esforços, no he trobat enlloc cap referència «antiga» de «La Ràpita» del terme de L'Albiol.— M. DE EPALZA (en resposta): No creu que un nom que no té estructura tradicional catalana pugui haver estat introduït modernament aquí.— E.M.-R.: Sí: per trasllat.— P. CATALÀ: Existeix també una Ràpita, topònim, a La Riba; i a La Bleda tenim Calafell (Palatiella) que explica, també, «Calaf». Quant a Almúnia, Mn. Griera creia que a l'Osona (= Plana de Vic), l'ermita de Sant Francesc s'hi moria prové de «l'almunia»...— E. M.-R. Res no m'estranya venint dels etimòlegs.

